Ronald Havenaar

Naar de bliksem, maar nu nog niet

Over hedendaags doemdenken

2019 Prometheus Amsterdam

Inleiding

Onze tijdgeest wordt beheerst door cultuurpessimisme of, zoals het in navolging van het duo Van Kooten en De Bie wordt genoemd, doemdenken. Klachten over verval, afbraak en ontwrichting zijn in zwang. Somberheid is troef. Eerlijk gezegd voelde ook ik me lange tijd aangesproken door de diagnose dat heel veel dingen bergafwaarts gaan. Maar nu ik me heb verdiept in het werk van hedendaagse doemdenkers, bekijk ik hun opvattingen met gemengde gevoelens. Ze hebben twee gezichten, het ene aantrekkelijk, het andere afstotend.

Ze zijn aan de ene kant realisten die wijzen op urgente problemen en gevaren: de vergroving van omgangsvormen, de infantiliserende werking van sociale media, de opmars van een ontketend individualisme, de teloorgang van het traditionele gezin, de ontbinding van de democratie, de crisis van de euro, de desintegratie van het Westen, het succes van het populisme, de moeizame integratie van islamitische immigranten en nog heel wat meer. Over dat soort onderwerpen laten doemdenkers waarschuwingen horen die ook mij vaak aanspreken.

Maar zelfs al staat de Europese beschaving als gevolg van zware problemen onder druk, waarom zou dat een reden moeten zijn om de aanzwellende angst nog eens op te poken met de voorspelling dat het oude continent hoe dan

ook naar de bliksem gaat? Moderne cultuurpessimisten zijn behalve realisten ook alarmisten die de ondergang opvatten als een lotsbestemming, een voorzienigheid waar weinig tegen te doen is.

Doemdenkers blazen maatschappelijke en politieke kwalen op tot buitensporige proporties. Ook gaan ze te ver met hun prognose dat alles wat niet goed loopt alleen nog maar slechter kan worden. En hun habituele verwijzingen naar de jaren dertig van de twintigste eeuw, de periode die uitliep op het inferno van de Tweede Wereldoorlog, zijn zwaar over the top. Het realisme van hedendaagse doemdenkers verdient serieuze aandacht, hun alarmisme nodigt uit tot tegenspraak en afwijzing.

Avondland

Cultuurpessimisme, dat is toch een onderwerp voor oude mannen? Deze vraag, mij gesteld door een uitgever die ik enige tijd geleden het idee voor dit boek voorlegde, leek met het oog op mijn geboortejaar (1950) begrijpelijk. Ook Karel van het Reve heeft zich al eens in deze geest ('Was vroeger alles beter?') uitgelaten. Naarmate je ouder wordt, schreef hij, is het leven minder leuk en dan ben je geneigd te denken dat alles achteruitgaat. Dat mag vaak zo zijn, toch is het hedendaagse doemdenken zeker niet het exclusieve jachtterrein van *grumpy old men*.

'De Apocalyps,' schreef bijvoorbeeld veertiger Arnon Grunberg in zijn *Volkskrant*-rubriek 'Voetnoot', staat misschien nog niet voor de deur, 'maar de naoorlogse tijd kan [zomaar] veranderen in een vooroorlogse tijd'. Millennials als Sid Lukkassen (*Avondland en identiteit*, 2017) en Pepijn van Houwelingen (onder het pseudoniem Vossius schreef hij

Eigentijds, 2010) hebben niet een stukje in de krant, maar een boek gewijd aan de ondergang die ons bedreigt.

Cultuurpessimisme is niet alleen voor alle leeftijden, maar ook van alle tijdperken. Het oordeel dat de wereld op haar laatste benen loopt, klinkt al stevig door in het Oude Testament. Vooral sinds het verlichtingsdenken in de achttiende eeuw opkwam, zijn klachten over ontbinding en verval de keerzijde van het geloof in vooruitgang. Kritiek, de rationele kern van de verlichtingsfilosofie, is de bron van nieuwe kennis die de wereld vooruitbrengt, maar is ook een stimulans om te klagen over wat er verloren en verkeerd gaat.

Is het doemdenken dus al meer dan twee eeuwen een vast onderdeel van de westerse cultuur, de overtuiging dat onze beschaving achteruitholt kent periodes van hoogtij en laagtij. De jaren na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) vertonen een uitschieter naar boven. Gerard Bolland vertolkte een breed gedragen stemming toen hij als Leids hoogleraar filosofie in 1921 de boodschap de wereld instuurde: het is mis met Europa en het zal alleen nog maar erger worden. 'De teekenen des tijds' was de titel van zijn academische les, die de dreun van de Eerste Wereldoorlog liet nagalmen. De tijdgeest wees volgens de spreker op onzekerheid, ontbinding en moreel verval.

Honderd jaar later is het cultuurpessimisme, waarvan Bolland een Nederlandse pionier was en dat in de jaren twintig en dertig steeds meer aanhang kreeg, weer helemaal terug. De overtuiging dat we opnieuw in een op hol geslagen wereld zijn terechtgekomen, doet het goed. 'Leven we dan in een zelfde tijd van crisis als in de jaren dertig?' vroeg NRC *Handelsblad*-columnist J.L. Heldring zich af in *Heel ons fundament kraakt* (2003). De Leidse hoogleraar

Paul Cliteur beaamde een jaar later dat we in 'een zieltogend of laat […] neergaand stadium […] van de beschaving' waren beland.

Betekenis

Niet alleen in Nederland is het doemdenken sinds enkele decennia populair. Het genre lijkt op heel West-Europa een magnetische aantrekkingskracht te hebben. In Frankrijk verscheen een paar jaar terug een bundel opstellen die de vraag van Heldring met grote stelligheid beantwoordt: *Les années 30 sont de retour. Petite leçon de l'histoire pour comprendre les crises du présent* (De jaren dertig zijn terug. Een kleine geschiedenisles om de huidige crisis beter te begrijpen). De vergelijking met toen, aldus de schrijvers van dit boek, laat zien hoe erg we er op dit moment aan toe zijn.

Hun geestverwant Pascal Bruckner, vermaard romanschrijver en essayist, is van mening dat zijn land lijkt op een grijsaard die de dood voor ogen heeft. Vaak hebben Franse denkers het idee dat ze Europees koploper zijn in het *déclinisme*, het ondergangsdenken dat in Frankrijk van oudsher een geliefd genre is. Maar die overtuiging is inmiddels onderdeel van hun al even traditionele zelfoverschatting: auteurs uit andere West-Europese landen (en in een aantal gevallen ook de Verenigde Staten) doen voor hen niet onder.

In Duitsland hebben zulke uiteenlopende publicisten als de roman- en toneelschrijver Botho Strauss en de econoom Thilo Sarazin de onheilspellende term 'Avondland' weer gangbaar gemaakt. Ook volgens hen is er geen twijfel aan dat Europa de laatste fase van zijn bestaan heeft bereikt. In Groot-Brittannië verkondigen zowel de conservatieve Roger Scruton als de moeilijk te rubriceren maar toch vooral

linkse John Gray de opvatting dat de westerse (en dus ook de Europese) beschaving het stadium van de duisternis is ingetreden. Het einde van een tijdperk is ook in hun Britse ogen nabij.

De apocalyps is dus in de publieke discussie sinds enkele decennia een meer dan gewild thema. De vraag of de jaren dertig terugkomen wordt misschien niet dagelijks, maar wel bijna wekelijks in de dagbladpers gesteld. Mijn inventarisatie van boeken die sinds het einde van de Koude Oorlog (1989/1990) aandacht vragen voor de crisis, het verval, het einde, de ineenstorting, resp. de ondergang van Europa levert een aantal titels op dat boven de honderd uitkomt (zie de literatuurlijst).

Wat is de betekenis van deze werken, die de belangrijkste bron zijn voor mijn betoog? Ze ontlenen hun belang niet aan een grote oplage. In Nederland worden van dit soort non-fictiewerken vrijwel nooit meer dan een paar duizend exemplaren verkocht; in de grotere West-Europese naties liggen die aantallen hoger, maar ook daar halen ze zelden een indrukwekkend niveau. Toch zijn deze geschriften belangrijk omdat ze het intellectuele topje vormen van een ijsberg die gewoonlijk wordt aangeduid met de term 'massamedia'. De internetgebruiker, televisiekijker en bladenlezer wordt voortdurend gebombardeerd met oppervlakkige versies van de cultuurpessimistische opvattingen die in deze boekwerken zijn uitgewerkt tot een coherent betoog.

Een paar voorbeelden. Het vulgaire gedrag van populistische politici is voor boekenschrijvende doemdenkers aanleiding tot gefundeerde beschouwingen over oprukkend verval. Kiezers maken kennis met dit provocerende optreden als ze via tv of Twitter worden geconfronteerd met de salvo's van Berlusconi, Wilders en Trump. Is dat het nieuwe

normaal in politiek gedrag, vraagt menig argeloos burger zich dan af. Het uitgewerkte antwoord, in de vorm van beredeneerde aanmerkingen op het publieke gedrag van eigentijdse politici, is te vinden in de boeken van auteurs als Tony Judt en Hermann von der Dunk.

In hun geschriften over de klimaatcrisis tillen de Franse antropoloog Bruno Latour en de Amerikaanse historicus Timothy Snyder de beschouwingen over de opwarming van de aarde naar een intellectueel niveau dat ontbreekt in de gefilmde presentatie van Al Gore, *An Inconvenient Truth* (2006). Maar die documentaire heeft in grote trekken dezelfde strekking als het werk van deze denkers, en maakt al meer dan tien jaar via het beeldscherm op massale schaal de geesten rijp voor de mogelijke apocalyps.

Kortom, de boeken die ik in *Naar de bliksem, maar nu nog niet* zal bespreken, vertolken breed gedragen opvattingen, ook al blijven ze aan de kassa steken op een bescheiden oplage. Ze geven intellectuele verdieping aan wat leeft in het collectieve bewustzijn van alledag.

Wanhoop

Hedendaagse doemdenkers mogen dan graag verwijzen naar de vooroorlogse tijd, hun sombere diagnoses snijden vaak nog dieper en reiken nog breder dan de onheilsboodschappen van hun voorgangers. Het cultuurpessimisme van toen was vooral een klaagzang over de teloorgang van zedelijke waarden, een hoofdthema in klassieke werken als *De opstand der horden* (1930) van de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset en *In de schaduwen van morgen* (1935) van de Nederlandse historicus Johan Huizinga.

Volgens doemdenkers van nu overtreft het morele verval

van onze tijd de zedelijke aftakeling van toen. Bovendien strekken hun klachten over de moderne misère zich uit tot economie en politiek. Deze onderwerpen komen in het werk van hun vooroorlogse geestverwanten nauwelijks aan bod en behoorden vooral tot het domein van enerzijds marxisten die naar een klasseloze samenleving streefden en anderzijds rechtsextremisten die het kapitalistische 'demoliberalisme' wilden vervangen door een collectief bestel op racistische of corporatieve basis. Deze vooruitgangsdenkers van links en rechts vormen inmiddels een uitstervend zo niet uitgestorven soort. Hun thema's zijn in de huidige tijd overgenomen door het cultuurpessimisme.

Soms lijken doemdenkers een kwaad geweten te hebben over hun inktzwarte prognoses. Alsof ze gevoelig zijn voor het verwijt dat in hun betoog elk lichtpuntje bij voorbaat is gedoofd. Huizinga schreef in de eerste zinnen van zijn *Schaduwen*: 'We leven in een bezeten wereld. En wij weten het.' Bezeten, dat wil zeggen: razend, fanatiek, maniakaal. Zo'n wereld is gedoemd ten onder te gaan. Maar vreemd genoeg ontkent deze historicus in zijn voorwoord dat hij pessimist is.

Hij noemt zich zelfs 'een optimist': tegen beter weten in, zo maakt zijn hele boek duidelijk. Dat geldt ook voor hedendaagse doemdenkers die een slag om de arm houden. Soms willen ze ons doen geloven dat ze de hoop niet laten varen, maar hun pessimisme bepaalt onmiskenbaar de strekking van hun betoog. Het doemscenario houdt steeds de overhand.

Cliteur bezweert dat hij zijn geloof in 'universele waarden en waarheden' nog niet heeft opgegeven, maar wat is dat waard als hij ervan overtuigd is dat onze beschaving ('zieltogend') aan het afsterven is? Historicus Von der Dunk

ziet 'het nihilisme' oprukken, maar spreekt nog wel de bezweringsformule uit dat de vervlakkende pluk-de-dagmentaliteit van het consumentisme ooit weer tegenkrachten zal oproepen.

De Duitse publicist Philipp Blom geeft in zijn boek *Wat op het spel staat* een lange opsomming van cultuurpessimistische klachten, maar houdt tegelijkertijd vol, niet erg overtuigend, dat hij het doemdenken afwijst. En dan ten slotte John Gray, een pionier van het eigentijdse cultuurpessimisme. Zoals het nu gaat, schrijft hij, is de ondergang van het Westen onontkoombaar. Maar heel misschien, als de 'groene politiek' toch nog massale steun krijgt, is een keer ten goede mogelijk. Hier spreekt de moed der wanhoop: echt geloven in deze kentering doet hij niet.

Tijdgeest

In december 1967 deed romanschrijver en essayist Willem Frederik Hermans, in een voordracht aan de Universiteit van Amsterdam ('Kan de tijd tekens geven?'), een frontale aanval op de bijna een halve eeuw eerder uitgesproken rede van Bolland. De Leidse geleerde ('na Spinoza de grootste filosoof die Nederland ooit heeft gehad,' aldus een badinerende Hermans) was niets anders dan een onwetenschappelijke wichelaar, een pretentieuze kletsmajoor die meende de geest van een tijdperk te kunnen duiden. En helaas, hij had school gemaakt. Huizinga vertolkt in zijn *Schaduwen*, zo meent Hermans, een vergelijkbare zweverigheid.

Met de term 'tijd' verwees Bolland naar de cultuur van een bepaalde periode, de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Het collectief van de Europese samenlevingen was toen volgens de Leidse filosoof als 'cultuur' te vergelijken met een li-

chaam dat is aangetast door ernstige aandoeningen. Bolland meende dat Europa aan een ongeneeslijke ziekte leed. De cultuur was zodanig 'verkankerd' dat het einde in zicht kwam. In het voetspoor van dit oordeel voorspelde Huizinga dat Europa afkoerste op de ondergang.

Deze twee geleerden verloren volgens Hermans uit het oog dat 'cultuur' een breed, vaag en meervoudig begrip is. Alleen al daarom is het onmogelijk om vast te stellen dat het verval nijpend en het einde nabij is. Bolland en Huizinga maakten een 'methodische fout' door 'tekens' te ontwaren die een symptoom waren van 'de tijd'. Culturen, aldus Hermans, zitten veel te ingewikkeld in elkaar om er vaste eigenschappen aan toe te kunnen schrijven die in een fatale richting wijzen.

Maar nog eens een halve eeuw later, in 2016, nam de cultuurpessimist Von der Dunk in *De wereld als getal* zijn collega-hoogleraren Bolland en Huizinga in bescherming tegen Hermans. Tijdgeest is volgens Von der Dunk een fenomeen dat inderdaad nauwelijks meetbaar is, maar niettemin 'onweerstaanbare tentakels' heeft. Geschiedenis is geen wis- of natuurkunde, maar een vak dat zich soms noodgedwongen met vaagheden moet inlaten. Het is moeilijk om precies de vinger te leggen op verschijnselen als cultuur en tijdgeest. Maar dat betekent nog niet dat ze kunnen worden afgedaan als non-existent.

Het oordeel van Von der Dunk roept de uitspraak in herinnering van de Duitse historicus Friedrich Meinecke (1862-1954), die op de vraag wat tijdgeest is het antwoord gaf: ik weet het niet, maar zij die er geen gevoel voor hebben, zijn niet geschikt voor dit vak. De tijdgeest drukt uit wat in een bepaalde periode de toestand is van een cultuur. Von der Dunk meent dat we op dit moment, in de eerste de-